



Мирослав ГРАНАТ

/ професор конституційного права Університету імені Кардинала Стефана Вишинського, Варшава, суддя Конституційного суду Польщі 2007–2016 рр.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена проблемі гідності людини, яка розглядається як конституційна цінність і як суб'єктивне право. Гідність людини як конституційна цінність відіграє подвійну роль у праві. По-перше, це точка відліку, своєрідний горизонт для інших конституційних цінностей. Гідність людини є первинною відносно закону (зокрема права і свободи). Вона впливає на закон, але сама залишається поза законом чи вище за нього. У цьому сенсі гідність людини – це абсолютна цінність за Конституцією. Гідність як індивідуальне право – це незалежні характеристики особи, її психофізичний стан чи точна життєва ситуація. Гідність у цьому випадку – це своєрідна повага, на яку має право кожна особа.

Ключові слова: гідність людини, конституційна цінність, конституційний суд.

ЗНАЧЕННЯ ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Згідно зі ст. 30 Конституції Республіки Польщі від 1997 р., «природна і невідчужувана гідність людини є джерелом свобод і прав людини та громадянина. Вона непорушна, а її повага й охорона є обов'язком державної влади». За цим положенням, гідність людини має подвійний вимір – це і право людини, і найвища конституційна цінність, про що йтиметься далі.

Існує чимало причин зацікавлення значенням гідності людини як принципу права. Висвітлимо зміст гідності людини як правової категорії шляхом аналізу положень Конституції 1997 р. У цій Конституції гідність людини активізується у ст. 30 (на початку Розділу II про права людини), а також у Преамбулі. Незважаючи на те, що гідність людини вважається наріжним каменем польської системи права, ані у ст. 30, ані в Преамбулі змісту цієї категорії не визначено. Якщо значення гідності людини в праві не визначено, то вона трактується суто як ключове слово високого стилю, навіть попри те, що фігурує в Конституції. У конституційних обговореннях гідність людини часто звучить як «наповнювач» за відсутності можливості досягнення домовленості, «коли люди хочуть, щоб їхні слова прозвучали серйозно, однак вони не впевнені, що потрібно сказати» [1, р. 2]. Часто буває так, що до принципу гідності людини апелюють, навіть якщо немає домовленості щодо того, що вона означає чи як вона функціонує відносно прав людини.

Надзвичайно важливою для пояснення значення гідності людини у ст. 30 є практика застосування норм конституційного права. Вона вказує на те, як «спрацьовує» гідність. Однак поки що Конституційний суд не розглядав жодної справи,

в якій гідність людини була б єдиною нормою найвищого рівня, яка ставала б предметом обговорення [2]. Тож у практиці Конституційного суду порушення гідності – це, насамперед, порушення «ситуативного» характеру, тобто таке, що пов'язане з порушенням права чи свободи.

Спершу з'ясуємо значення поняття гідності людини як конституційної цінності, а далі – як конституційного права.

ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ ПОЛЬЩІ

Гідність людини як цінність становить основу всієї системи права Польщі. Вона розміщена поза межами чи, навіть, вище від права. Вона слугує всім і кожному, тож за своєю природою є радше універсальною, ніж вибірковою. Вона також є ідентичною для всіх людей (кожна особа має однакову гідність). Окрім того, вона є непорушною, як зазначено у ст. 30, тобто не підлягає жодному втручанню, і навіть приниження людини не позбавляє її гідності. Гідність людини не можна призупинити чи замінити якоюсь іншою цінністю. Її не можна втратити. Гідність людини – це зовсім інша категорія, ніж особиста гідність. Поняття особистої гідності вужче, аніж поняття гідності людини. Особиста гідність, яка виявляється головню в цивільному праві, стосується того внеску, який людина робить у суспільство. Вона також може полягати у становищі людини в суспільстві чи деяких характеристиках або здібностях, які має конкретна людина. Особиста гідність може бути ширшою чи вужчою, може навіть бути втрачена. Це динамічний елемент людського життя. Її захист у праві виражений через так звані особисті права. По суті, захист гідності – це наше суб'єктивне право. Однак повернімося до гідності людини за Конституцією, яка сприймається як цінність.

За ст. 30 Конституції, гідність людини є «джерелом свобод і прав людини та громадянина». Як потрібно розуміти слово «джерело» у цьому контексті? Мабуть, «джерело» вказує на те, що гідність людини, передовсім, орієнтована на свободи і права людей та громадян і становить їхню основу. Однак гідність не є «причиною» прав людини, тобто вона не визначає змісту права. Гідність не породжує закону. Закон створює демократичний і легітимний законодавець. На мою

думку, зв'язок між гідністю і правами людини можна пояснити так: усвідомлення гідності людини – це мета регулювання прав людини. У цьому розумінні права людини виступають засобами реалізації гідності людини. Гідність людини є метою регулювання прав людини. Втім, таке пояснення зв'язку між гідністю і правами людини не є задовільним. Воно, як видається, «перевертає з ніг на голову» зв'язок гідності та прав людини. Особливо воно несумісне з абсолютною природою гідності людини. Як припускається, зв'язок між гідністю людини (ст. 30) і правами людини (що регулюються Розділом II) полягає в тому, що права людини – це вияви її гідності, або ж гідність становить основу прав людини. Це означає, що гідність людини можна краще зрозуміти, якщо виразити її крізь систему прав і свобод людини. Аби проілюструвати цей зв'язок, часто проводять аналогію – гідність людини змальовують як дерево, гілками якого є права людини. Гідність людини пульсує у правах людини, а це означає, що вона є найглибшою причиною їх захисту. Така метафора допомагає зрозуміти, що існують різні конституційні варіанти регулювання прав людини, але гідність людини залишається єдиною і має абсолютну природу. У практиці Конституційного суду гідність людини – це єдина аксіоматична цінність, тобто заперечувати її не можна. Заборона порушення з боку законодавця є абсолютном.

Гідність людини як цінність, на думку Конституційного суду, має «основоположне значення для аксіологічної основи поточних конституційних рішень» [3]. Саме вона становить «аксіологічну основу та передумову всього конституційного ладу» [4]. Вона є дуже важливою для тлумачення і застосування «усіх інших положень, які стосуються прав, свобод та обов'язків особи» [5]. Самі назви насправді мають вторинне значення, але Конституційний суд визначає її як «трансцендентальну цінність», що вказує на те, що вона породжена за межами правового порядку. Це абсолютна цінність. Суд також говорить про ступінь гідності людини, який виражається в тому, що гідність – це «зв'язок між природним правом та позитивним правом». По суті, зрозуміло, що гідність людини впливає на закон, але сама по собі залишається поза межами чи вище закону. Це первинна цінність у конституційному праві, яка сама собою не вимагає попереднього її досягнення.

Гідність людини як конституційна цінність

відіграє подвійну роль у праві. По-перше, це точка відліку, своєрідний горизонт для інших конституційних цінностей. Це матриця для інших конституційних цінностей (наприклад, свободи, рівності та соціальної справедливості). Вона дає змогу зрозуміти ті цінності і принципи права, які їх виражають. Конституційні права людей і громадян без посилання на гідність втратили би свій смисл і значення. Гідність використовується для їхнього «упорядкування», вочевидь, з посиланням на конкретний випадок. Тож вона регулює інші права і свободи. Гідність людини використовують для вимірювання окремих прав і свобод людей та громадян. Прикладом такого застосування гідності людини може бути справа № SK 48/05 від 9 липня 2009 р. [6]. У цій справі заявник подав скаргу до Конституційного суду, стверджуючи, що положення законодавства про правила дорожнього руху, що зобов'язує його пристібати паски безпеки у власному автомобілі, не узгоджується зі ст. 30 Конституції, оскільки «він має право робити все, що хоче, що не загрожує життю інших осіб». За словами заявника, порушення «принципу поваги і захисту гідності людини з боку органу державної влади» полягало в тому, що законодавець змушував його «діяти певним чином». Органи влади примушують людей ухвалювати деякі рішення у їхніх справах, у їхніх особистих приміщеннях. Окрім того, за словами заявника, законодавець повинен застосовувати лише «дії, що полягають у переконуванні», які не ведуть до втручання у принцип внутрішньо властивої та непорушної гідності людини. На думку заявника, вимога до громадянина обов'язково пристібати пасок безпеки, керуючи автомобілем, позбавляє його чи її права самим вирішувати питання власної безпеки. На думку переконання, порушення законодавцем права особи щодо вирішення питання, яке стосується лише її, законодавець не обґрунтував жодними цінностями з Конституції. Окрім того, вважає заявник, оскаржуване положення також порушує право на юридичний захист приватного життя (ст. 47 Конституції і ст. 8 Європейської конвенції про права людини). Це пов'язано з тим, що воно диктує конкретну поведінку у справах, які стосуються особистого вибору громадянина. Конституційний суд, вочевидь, визнав оскаржуване положення таким, що узгоджується зі ст. 30 і ст. 47 Конституції. Конституційний суд зазначив, що заявник не навів аргументів, які до-

вели б, що обов'язок пристібати пасок безпеки в автомобілі веде до порушення гідності людини з боку органу державної влади. Не можна вважати, що будь-яке нав'язування обов'язку особі з боку законодавця порушує її гідність. Таке твердження не можна сприймати крізь призму самої лише гідності людини [7]. На мою думку, цей приклад вдало ілюструє важливість гідності людини як засобу виміру й оцінки регулювання прав і свобод людини з боку законодавця. Гідність людини тут було використано як засіб правового регулювання, яке, на думку заявника, порушувало його гідність та особисту свободу.

Гідність людини є первинною відносно закону (зокрема права і свободи). Вона впливає на закон, але сама залишається поза законом чи вище за нього. У цьому сенсі гідність людини – це абсолютна цінність за Конституцією. Що передбачає така гідність людини як абсолютна цінність? Варто зазначити, що абсолютна цінність у світі права може мати хиткий і непереконливий статус. Це може вести до небажання правників розглядати питання гідності людини через те, що вона розміщена десь у площині поза межами права чи вище від нього. Цю характеристику гідності слід сприймати так: серед конституційних цінностей не існує жодної вищої цінності. Це означає, що гідність не можливо призупинити чи замінити іншою цінністю. Гідність також не залежить і від обставин. Те, що гідність – цінність абсолютна, не означає, що про неї не можна дискутувати, наприклад, під час дебатів про джерела її походження чи способи її функціонування. Найважливіше – це її першість порівняно з іншими конституційними цінностями. Така першість (первинність) є абсолютною, хоча в деяких випадках, як-от у справі про збиття літака (№ К 44/07), гідність як основа для огляду питання виявляється ефективною, якщо вона корелює з іншими цінностями (у цьому випадку – цінністю загального блага). Звернення Конституційного суду до гідності людини як цінності супроводжується застосуванням деяких інших цінностей, що вказує на гармонійність, завдяки якій конституційні принципи і цінності взаємодіють між собою у вирішенні справи.

Ще одна справа, яку розглядав Конституційний суд і яка продемонструвала значущість гідності людини як цінності, – рішення від 30 вересня 2008 р. № К 44/07 щодо положення Закону «Про авіацію» стосовно збиття літака, який квалі-

фікували як перебіжник, тобто літак, який використовували для вжиття незаконних дій, зокрема як засобів здійснення терористичного нападу. Оскаржуване положення Закону «Про авіацію» (ст. 122а) передбачало можливість збити пасажирський літак у разі існування загрози безпеці держави, а також якщо орган командування військової оборони виявив, що цей літак використовували, зокрема, як засіб здійснення терористичної атаки. Статтю 122а було впроваджено у польське законодавство як реакцію на терористичні напади, що сталися у Нью-Йорку 2001 р.

Конституційний суд заявив, що оскаржуване положення несумісне зі ст. 30 Конституції. У такому разі цінністю, яка вимагала захисту, з одного боку, були безпека і життя людей на землі, що перебували під загрозою нападу. З іншого боку, та ж сама цінність стосувалася життів людей на борту літака (невід'ємно пов'язаних із життями терористів). Оскаржувана ст. 122а, мабуть, не дала б стільки підстав для обговорення Конституції, якби вона не була пов'язана зі збиттям літака, на борту якого перебували лише терористи. У цій справі виник спір «життя за життя»: чиє життя варто рятувати – людей на землі чи пасажирів літака? Вирішення цієї проблеми було пов'язане з рішенням Конституційного суду стосовно ієрархії конституційних цінностей, зокрема й життя людини. Заява про неконституційність ст. 122а Закону «Про авіацію» була аргументована тим, що «засіб останньої надії» (збиття літака) було спрямовано проти людей на борту, тобто проти пасажирів та екіпажу, що порушувало їхню гідність [8]. Результатом застосування ст. 122а була б «деперсоніфікація» і «перетворення на річ» цих людей. Відповідно до думки Конституційного суду, у державі, де домінує верховенство права, аксіологічною основою якої є непорушна і невід'ємна гідність кожної особи, не прийнятно, щоб державний орган влади мав право вирішувати питання про свідоме спричинення смерті невинних людей, навіть якщо це веде до досягнення інших цілей, наприклад, захисту загального блага, державної безпеки чи життя інших людей. Суд зазначив, що гідність людини потрібно застосовувати рівною мірою і до людей на борту літака, і до людей на землі, які перебувають під загрозою нападу. Добром, яке могло бути знищене, було життя людей у кожній із цих груп, а право уникнути смерті у всіх однаково. Суд наголосив, що життя людини

не є предметом диференціації за Конституцією. Це основоположне право, яке визначає володіння «усіма іншими правами та свободами». Конституційний суд пояснив юридичний захист життя за ст. 38 Конституції як «заборону позбавлення особи життя». Законний захист життя – це наслідок факту, що кожен має право на життя. Тож ст. 38 вимагає від державних органів вживати позитивних дій, спрямованих на захист життя.

Характерною ознакою у цьому випадку є те, що Суд не розглядав ст. 122а з погляду надзвичайності стану, перелік яких визначено в Конституції. Було визнано, що навіть у разі надзвичайного чи військового стану, права ст. 30 і ст. 38 не обмежуються [9]. Наявність надзвичайної ситуації в країні, як впливає, не призупиняє гідності людини. Питання літака-перебіжника Суд розглядав крізь призму ситуації стандартного функціонування держави.

Варто наголосити на тій частині обґрунтування рішення Суду, в якому він відхилив позицію деяких учасників провадження, що вказували на принцип пропорційності (ст. 31, пункт 3 Конституції). Вони вимагали, щоб захист життів окремих людей (у цьому випадку – пасажирів) був обмеженим чи навіть призупиненим відповідно до ст. 5 Конституції, за якою гарантування «безпеки громадян» є обов'язком держави. Відтак пропонується, щоб предметом оцінки став «захист гідності людини», виражений у гарантії права на життя.

На мою думку, прийнявши рішення у справі № К 44/07 і визнавши ст. 122а Закону «Про авіацію» як таку, що не узгоджується зі ст. 30 Конституції, Суд не вирішив проблеми (життя за життя, або ж чиє життя є важливішим) з урахуванням гідності людини. Стаття 30 Конституції, незважаючи на свій потенціал, не спроможна підтримати визнання неконституційності ст. 122а Закону «Про авіацію». У такому разі цінність життя людини стояла по обидва боки конфлікту (і пасажирів на борту літака, і мешканців міста). Гідність людини, звісно, не розмежовує людей на «винних» (літак з якими можна було збити) і «невинних» (які виживуть), наприклад, на основі рішення військового командування, яке перебуває за межами потенційного руйнування. Суд наголосив на симетричності життів, «врятованих» і «постраждалих». Неможливо було визначити, хто з них належить до якої категорії, тим паче, що цю проб-

лему не можна було вирішувати й на підставі ст. 38 Конституції, тобто законного захисту життя. Вважаю, у цій справі, якщо врахувати тотожність розглядуваних питань, Суд вирішив справу, застосувавши принцип загального блага. Цей принцип (виражений у ст. 1 Конституції) не лише був основою для перегляду цієї справи, його наявність у практиці Суду є набагато важливішою, ніж видається. Загальне благо дало змогу Суду розглянути цей спір щодо збиття літака більш обширно. Конституційний суд наголосив на цінності загального блага у цій справі так, що обов'язком законодавця є повага до життя кожної людини, адже кожне життя пов'язане з гідністю людини. Зумисне руйнування життя, чи то пасажирів, чи то мешканців міста, суперечило б загальному благу. Порухення цього принципу, за яким неприйнятним є стріляти у невинних людей в будь-якій ситуації (навіть якщо їх зовсім небагато), порушило б цю цінність. Цінність загального блага у цій справі означала, що життям меншості можна пожертвувати заради життя більшості. Справа № К 44/07, отже, засвідчує, що неможливо уявити собі закон, який виражав би загальне благо і, водночас, порушував би гідність людини. Загальне благо у цій справі було однією із граней гідності людини. Турбота Конституційного суду про загальне благо тут полягала в турботі про гідність людини. Ця стаття не присвячена зв'язку між принципом загального блага і принципом гідності людини. Однак, звісно, варто наголосити на тому, що загальне благо – це цінність, яка не суперечить гідності людини.

У рішенні Суду містився заклик до законодавця: «повага до життя усіх», і життя невинних пасажирів, і мешканців міста, яке може зазнати напад з боку літака, звісно, ж є обґрунтованою з огляду і на гідність людини, і на принцип загального блага, і не тільки. Принципи загального блага та гідності людини не дозволили законодавцеві прийняти «економічний» підхід до життя (якщо літак збивають, то інші будуть врятовані). Вони також не дозволили витлумачити цінність життя крізь призму категорії меншості.

Те, що гідність у Конституції має свій статус як найвища цінність, обґрунтовано формулюванням ст. 30 Конституції, за якою гідність людини є джерелом свобод і прав людини та громадянина. Як абсолютна цінність у такому найвищому розумінні, вона покликана бути основою системи

права і прав людини. У ст. 30 не лише не простежується жодної антиномії між гідністю як цінністю і гідністю як правовою нормою, а навпаки – вони становлять дві грані гідності людини. Якби гідність була лише конституційною цінністю (як, наприклад, зазначено у Преамбулі), то вона випадала б за межі Конституції як така, що позбавлена, за юридичною термінологією, операційної цінності. Якби ж вона була лише правовою нормою, то, звісно, стала б предметом збалансування Конституційним судом, як й інші норми, але це не так.

ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО

Гідність людини, за ст. 30 Конституції, що функціонує як правова норма, є більш відчутною, аніж гідність як цінність. Це пов'язано з тим, що вона слугує суб'єктивним правом особи.

Гідність людини (людська гідність), яка сприймається як суб'єктивне право, визначає становище особи в суспільстві. Це означає, що до кожної особи потрібно ставитися як до вільної, незалежної і спроможної розвиватися. Гідність як індивідуальне право – це незалежні характеристики особи, її психофізичний стан чи поточна життєва ситуація. Гідність у цьому випадку – це своєрідна повага, на яку має право кожна особа. Конституційний суд, трактуючи гідність людини як право, відмежовує її від окремих особливих прав та свобод в рамках практики застосування своїх норм. Зазвичай, порушення гідності людини як права визнається у зв'язку з порушенням інших окремих прав чи свобод. Для прикладу, надмірне втручання законодавця у право на приватне життя чи право на соціальне забезпечення може вважатися порушенням гідності людини. У своєму рішенні від 5 березня 2003 р. № К 7/01 щодо люстрації [10] Конституційний суд зазначив, що не кожне порушення права на приватне життя веде до порушення гідності. Не завжди й так, що «втручання у сферу приватного життя, захищену конституцією, порушує гідність людини». Має існувати *iunctim* між порушенням права на приватне життя і порушенням гідності людини [10]. Відповідно, у рішенні від 2010 р. щодо скорочення розмірів пенсій колишніх працівників Служби безпеки (№ К 6/09) Суд зазначив, що законодавець мав право скорочувати розміри цих пенсій і таке скорочення не впливало на гідність цих осіб як

їхнє право. Характерним було те, що заявник (група членів Парламенту) стверджували, що зв'язок між правом на соціальне забезпечення колишніх працівників Служби безпеки і гідністю людини полягав у тому, що більший розмір пенсії порівняно з іншими був пов'язаний з гідністю людини. Таку позицію Суд, звісно, не міг підтримати.

Гідність як право потрібно поважати. Схоже на те, що така повага полягає в належному реагуванні на гідність людини, яка сприймається як право. Така реакція набуває форми вимоги поважати гідність людини і визначає дії державних органів у разі її порушення. Конституційний суд не прирівнює гідності людини до інших конституційних прав. Якщо в якомусь конкретному випадку Суд вважає гідність правовою нормою, то вона не є предметом конкуренції з іншими конституційними нормами. Якби Суд перевіряв співрозмірність відповідно до ст. 30 Конституції, то це означало б, що гідність вимірюється якоюсь іншою нормою. Інша конституційна норма використовувалася б для вимірювання гідності людини. Тож гідність як право повинна завжди вигравати конкуренцію порівняно з іншими правами. Заборона щодо порушення гідності людини, за ст. 30, є абсолютом і застосовується до кожного. Аналогічно, непорушність гідності веде до вилучення гідності з перевірки на співрозмірність. Відповідно, не зрозуміло, скільки важить гідність. Гідність як право – поза конкуренцією, тобто вона не є предметом оцінки. Як непорушне право, вона – поза рамками порівняння з іншими правами і свободами. Отже, гідність людини використовується для вимірювання прав і свобод людини, але не може вимірювати іншу гідність.

Суд, трактуючи гідність людини як право, відокремлює її від інших прав та свобод. Як приклад такого підходу Суду можна навести справу про зобов'язання одягати паски безпеки в автомобілі (№ SK 48/05). Суд визнав таке послаблення захисту свободи людини конституційним, підтримавши зобов'язання одягати паски безпеки. Він наголосив на тому, що послаблення захисту свободи не веде до применшення гідності людини. Аналогічною була ситуація у справі про люстрацію, яку було процитовано вище (№ K 7/01), тобто не кожне порушення права на приватне життя веде до порушення гідності. Право на захист приватного життя, а також інші права і свободи основані на гідності, але ототожнення порушення будь-якого права чи свободи з порушенням гідності Консти-

туційний суд не визнає. Хоча гідність як цінність виражається у правах і свободах людини, проте вона не є сумою цих прав і свобод.

ПІДСУМКИ

1. Положення ст. 30 Конституції Польщі – це одне з найглибших виражень гідності людини в сучасному конституціоналізмі. Воно виділяється з-поміж конституційних вимог багатьох інших країн (наприклад, країн німецького конституційного права), а також серед правових актів, скажімо, Хартії основних прав Європейського Союзу.

2. Конституційний суд не зловживає принципом гідності людини. Схоже на те, що цей принцип застосовується лише в ситуаціях, коли існує неабияка загроза правам людини. Таке обмеження Конституційного суду щодо застосування гідності людини є обґрунтованим.

3. Гідність людини, за ст. 30, є подвійним поняттям, і практика застосування норм конституційного права окреслює саме таке тлумачення гідності. Така подвійність полягає в розмежуванні між гідністю людини як конституційною цінністю і як конституційним правом. Гідність людини, за ст. 30, охоплює обидва поняття. Вона слугує і як основа системи права, і як непорушне право. Тобто, як уже зазначалося, як цінність, що стоїть за нею чи вище, як правовий порядок. Як правова норма, вона становить частину закону. Такий спосіб вираження гідності людини не є вадою ні нормативної бази ст. 30 Конституції, ні міркувань Суду щодо гідності. Вона прив'язана до ст. 30 Конституції.

4. Розуміння гідності і як цінності, і як норми видається дещо парадоксальним. З одного боку, гідність людини є непорушною (а це передбачає, що вона не є об'єктом втручання). З іншого боку, те саме положення вимагає від органів влади поважати і захищати гідність людини. Може виникнути запитання: а чому гідність потрібно захищати, якщо її не можна порушувати? Як узгодити конституційну непорушність гідності людини із частими її порушеннями? Цікаво було б вирішити таку *prima facie* неузгодженість у закріпленні гідності людини в ст. 30. На мою думку, це положення можна пояснити подвійністю природи гідності людини, тобто тим, що гідність – це і конституційне право, і конституційна цінність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Waldron J. *How Law Protects Dignity* / J. Waldron // *Public Law and Legal Theory Research Paper Series. Working Paper / New York University, School of Law.* – 2011. – № 11-83. – P. 2.
2. Видається, що Конституційний суд був близьким до такої ситуації, коли розглядав справу № SK 20/14. Справа стосувалася оскарження положення ст. 20, Пункту 5 Закону від 18 жовтня 2006 р. щодо розголошення інформації про документи державних органів безпеки за 1944–1990 рр. Судовий процес було перервано у зв'язку зі смертю заявника. Див. Рішення Конституційного суду від 22 липня 2015 р., ОТК-А, № 7, пункт 115.
3. Див. Рішення Конституційного суду від 30 вересня 2008 р. № К 44/07, ОТК-А, 2008, № 7, пункт 126, п. 1131.
4. Див. Рішення Конституційного суду від 9 липня 2009 р. № SK 48/05, ОТК-А 2009, № 7, пункт 128, п. 1102.
5. Див. Рішення Конституційного суду від 30 вересня 2008 р. № К 44/07, ОТК-А, 2008, № 7, пункт 126, п. 1131.
6. Див. Рішення Конституційного суду від 9 липня 2009 р. № SK 48/05, ОТК-А 2009, № 7, пункт 1008, п. 1103.
7. Рішення Конституційного суду від 9 липня 2009 р. № SK 48/05, ОТК-А 2009, № 7, пункт 1008, п. 1103.
8. Див. Рішення Конституційного суду від 30 вересня 2008 р. № К 44/07, ОТК-А 2008, № 7, пункт 126, п. 1131.
9. Див. Рішення Конституційного суду від 30 вересня 2008 р. № К 44/07, ОТК-А 2008, № 7, пункт 126, п. 1312–1313.
10. Див. Рішення Конституційного суду від 5 березня 2003 р. № К 7/01, ОТК-А, 2003, № 3, пункт 19.